

Riksintresse för kulturmiljövården

Granhed (D27)



Granheds skola, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Välbevarade, ålderdomliga byar med sammanhållen bystruktur från tiden före skiftena. Västra Granhed är en radby med fägata som löper mellan mangård och fägård. Gårdarna omfattar en rad byggnader för specialiserade ändamål med stora byggnads- och arkitekturhistoriska värden. I Västra Granhed finns en tvillingstuga. På i stort sett varje gård finns flera bostadshus som på ett intressant sätt speglar antalet hushåll och gårdarnas ekonomi.

Upplevelsevärde

I Västra och Östra Granhed är det möjligt att uppleva en ålderdomlig bystruktur som på ett pedagogiskt sätt förmedlar idén om byn som en funktionell enhet. Bebyggelsebeståndet är likartat och uppvisar samma mönster från gård till gård. Det rika byggnadsbeståndet är i gott skick med skönhetsvärden. Den kuperade odlingsmarken ger området en pastoral prägel där byarna har stora miljöskapande värden. Granheds skola med intilliggande lärarbostad är en komplett miljö med framträdande placering i landskapet som illustrerar skolans betydelse i bygden.

Bruksvärde

I byarna bedrivs aktivt jordbruk och de hus som inte fungerar som åretruntbostäder är välskötta och används som fritidsbostäder. Den historiska inägomarken, åker- och ängsmark, hålls öppna. Granheds skola används som bygdegård och fyller därigenom en allmän funktion ännu idag.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Byarnas karaktär avseende bebyggelsestruktur och de enskilda byggnadernas utförande ska kunna upplevas och förstås i fortsättningen. Deras samband med den historiska inägomarken, åker och hage, ska bestå. Granheds skola ska fortsätta att nyttjas för ett allmänt intresse.

Det innebär att:

- Bymiljöerna och enskilda byggnader ska visas stor hänsyn och underhållas med varsamhet.
- Nytilskott i och i anslutning till de sammanhållna byarna bör övervägas noga och utformas med stor känslighet.
- Jordbrukslandskapet ska fortsätta att hävdas.

Beskrivning

Naturgeografi

Jordbruksbygd som hör till Floda socken. Två kilometer lång dalgång som sträcker sig från Gålsjön i väster till Harpsundssjön i öster. Området är en del av en långssträckt sprickdal med sjöar sammanbundna av vattendrag. Dalgången sträcker sig genom Mälarmårdens södra delar i nordväst till sydostlig riktning. Området består av lermarker i dalgången och omges av moränmark och hållmark högst upp på höjderna. På höjderna dominerar skogsmark, i dalgången åker och hagmark.

Dagens landskapsbild

Öppet landskap med vida utblickar över dalsänkan där ån slingrar sig fram från Gålsjön via två dammar till Lillsjön och vidare till Harpsundssjön. I de uppodlade sluttningarna finns åkerholmar och bergklackar som bidrar till upplevelsen av ett småbrutet jordbrukslandskap. På dalgångens norra sida ligger Östra och Västra Granhed. Östra Granhed ligger invid landsvägen och har ett framträdande, väl synligt läge i sluttningen. Västra Granhed ligger vid sidan om landsvägen på en markant hylla med skyddad placering. Den södra sluttningen domineras av skolhuset och lärarbostaden som är mycket framträdande genom sitt läge och storlek. I brytningen mellan åker och skog ligger Näsby och några mindre torp. Området är naturskönt med småbruten pastoral prägel med välbevarade bymiljöer.

Dagens brukande

Jordbruk och skogsbruk. Många åretrunt boende, fritidshusboende.

Dagens bebyggelsestruktur

Västra och Östra Granhed är två byar som domineras av faluröda timmerbyggnader vilka till stor del kan dateras till tiden före skiftena. Enstaka hus och merparten av ekonomibygnaderna är uppförda efter skiftena i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Byarnas bebyggelsestruktur är tät och omfattar en rad olika byggnader för olika behov. På flera gårdar i Västra och Östra Granhed bildar bostadshus och bodar en närmast kringbyggd gård. I Västra Granhed ligger byarna på rad utmed bygatan som löper mellan mangård och fägård, medan den i Östra Granhed går mellan gårdarna.

I byarna finns närmare ett tiotal mycket välbevarade enkelstugor och parstugor. Gemensamt för dem är att de är uppförda i två våningar. I Västra Granhed finns en ålderdomlig tvillingstuga, d.v.s två spegelvända hopbyggda enkelstugor. I Östra Granhed har två enkelstugor byggts samman under sent 1900-tal genom ett lägre timrat parti. Gårdarna öster om vägen har större boningshus, varav en försetts med frontespis troligen under sent 1800-tal. Till gårdarna hör ett flertal ekonomibygnader från sekelskiftet 18-1900 vilka till delar kan vara äldre. Till gårdarna hör även flera timrade bodar.

Vid ån finns alltså den sista kvarnen kvar. Den var i drift in på 1950-talet. Genom fönstren anas maskiner som hört till kvarndriften. Invid kvarnen finns rester av dammen, en hög fördämning och ett torpställe. Den välbevarade skolan från 1871 tillsammans med lärarbostaden utgör en fin skolmiljö från 1800-talet. Lärarbostaden används som privatbostad. I skolan huserar idag Granheds bygdegårdsförening, som är en livaktig förening med en rad återkommande aktiviteter. Öster om skolan ligger Näsby med välbevarad bebyggelse från 1800- och 1900-talet.

Väster om och utanför riksintresseområdet, invid Gålsjön ligger en tidigare barnkoloni. Någon byggnad används som bostad medan merparten används som kursgård – lägergård. Flera av byggnader är moderniserade och kraftigt ombyggda.

Historiska skikt

Stenålder

Granheds dalgång ingår i norra Floda sockens stenåldersbygd som ligger på nivåer mellan 25 och 65 meter över havet. Ett antal lösfynd av stenåldersföremål, påträffade i åkrarna runt Granhed visar att det funnits bosättningar från denna tid i området.

Järnålder

Väster om riksintresseområdet, på Gålsjöns norra strand ligger en fornborg som visar att dalgången ingått i ett förhistoriskt kommunikationsstråk, där sprickdalen nyttjats för färder från det inre av Södermanland upp mot Hjälmaran. I övrigt saknas förhistoriska fornlämningar.

Medeltid/nyare tid

Området vid Granhed antas vara en medeltida kolonisation, vilket antyds genom avsaknad av äldre traditionella fornlämningar och genom ortnamnet –hed som torde höra hemma i medeltid. Granhed har varit uppdelad på många brukare, vilket alltså kan anas i bebyggelsen. Trots att några gårdar flyttades ut i samband med laga skifte på 1800-talet är bystrukturen välbevarad. Byarna omges av småbruten åkermark och hagmark som bevarat en ålderdomlig karaktär. På dalgångens södra sida mitt i åkermarken uppfördes 1871 en skola med tillhörande lärarbostad. På södra sidan av dalgången ligger Näsby med ett ortnamn som anger att bebyggelsen kan ha rötter i yngre järnålder eller tidig medeltid.

Utmed ån i dalgången har det funnits flera vattendrivna verksamheter såsom kvarnar och mindre industrier. På en sockenkarta från 1677 omnämns ”Granheds kvarnar” vilket tycks ange att det funnits flera kvarnar utmed ån. Från Gålsjön till Harpsundssjön är det en nivåskillnad om närmare 25 meter vilket skapat mycket goda förutsättningar för bl.a. kvarnar. Kvarnen i västra Granhed lades ner på 1950-talet, byggnaden finns dock kvar. I anslutning till kvarnen finns en hög fördämning, en kvarndamm och en välbevarad mjölnarbostad.

Vid mitten av 1800-talet, 1859, anlades ett pappersbruk med namnet Gustavsfors fabrik. Det var ett av Sveriges två första cellulosapappersbruk. Under en period arbetade närmare 40 personer vid fabriken. När papperstillverkningen upphörde i början av 1900-talet tog tillverkning av benmjöl och leksaker vid. Runt 1930 lades fabriken ner. I det forna fabriksområdet finns idag två äldre hus kvar som idag är fritidsbostäder. I området finns minst en husgrund vid sidan om den stensatta åfåran.

Fram till mitten av 1900-talet präglades bygden av en rad verksamheter och samlingsställen. På orten fanns lanthandel, bank, post, Godtemplarhus, åkeri, pärm tillverkning, bilverkstad, såg, smedja och koloniverksamhet vid Granhedsgården i väster vid Gålsjön.

Granhed: Byarna Östra och Västra Granhed med välbevarad bykaraktär och ålderdomlig bebyggelse från 1700- och 1800-talen. Småskaligt odlingslandskap, odlingsrösen och betesmarker. Väg med 1600-talssträckning, kvarnmiljö och skola.

Historiska näringar

Jordbruk, vattenanknuten industri utmed ån med kvarnar, pappersindustri m.m.

Kommunikation

Dalgången har ingått i ett förhistoriskt kommunikationsstråk vilket indikeras av den fornborg som ligger i väster utanför riksintresseområdet på norra sidan av Gålsjön. Byarna finns belagda i anslutning till 1600-talets vägnät då vägen norr om Västra Granhed var en huvudväg som band samman Fjällskäfte med Hälleforsnäs, enligt 1600-talets sockenkarta.

Från Östra Granhed och söderut till Floda går en väg som kallas ”Stöttastensvägen” med anledning av ”Stötta Sten”, ett flyttblock som vilar på en mycket liten yta och därför fått stöd genom att vägförande ställt upp stöttor emot stenen. Stenen som gett namn till vägen ligger söder om riksintresseområdet. Till stenen hör flera sägner, en om en jättes kast mot Floda kyrka, en berättar om en munk från Saba kloster i Julita som stenades till döds under en missionsresa. Vägen har använts som forväg för att frakta myrmalm från Flodaskogarna till Hellefors bruk och senare för malm från Stavs och Kanntorps gruvor. Vägen förbättrades av Lars Celsing 1867-68.

Samhällsfunktioner

Under 1800-talets andra hälft och tidigt 1900-tal drevs en mindre industri på orten, Gustavsfors industrier.

Makt

-

Vems landskap

Medeltida nykoloniserarens landskap, protoindustri i anslutning till vattendrag i skogsmarken.

Visuella/historiska samband

-

Koppling till naturgeografi

Byarna ligger på en hylla i terrängen ovanför den å som leder genom dalgången. Runt byarna ligger inägnomarken med åkrar och ängsmark utmed ån. Ån och dess vattenfall har gett upphov till en vattendriven industri som var av stor betydelse för bygden under tidigt 1900-tal.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Granhed (D27)

Kommun: Katrineholm

Socken: Floda sn

Karaktärstyp: Bymiljöer, odlingslandskap

Karaktärsord: Välbevarade byar, enkelstugor, parstugor, bygata, kvarnmiljö, skolmiljö

Befintliga skydd

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Biotopskydd för vattendrag.

8 kap 13, 14, 17 PBL – bebyggelsen

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar hela den historiska inägomarken, och inkluderar Näsby i sydöst eftersom Näsby tillsammans med Västra och Östra Granhed ingår i ett gemensamt landskapsrum.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenåldern	Fynd av stenåldersföremål visar på bosättningar		Vattenvägar		
Järnålder			(Fornborg norr om Gålsjön överblickar dalgångens vattenled – utanför riksintresset)		
Medeltid	Granhed antas vara en medeltida kolonisation				
Nyare tid	Granhed har haft många gårdar och brukare. Bystrukturen alltjämt välbevarad			Kvarnar i ån	Tvillingstuga i Östra Granhed, parstugor i två våningar.
1800-tal	Bystrukturen bevaras i stort. Laga skifte, någon enstaka gård flyttar ut.		Vägnät med väghållningsstenar	Skola – 1871, Gustavfors pappers- industri.	Åfåran med platser för vattendriven industri.
1900 - 2000	Bevarad bystruktur, med småskaliga brukningsytor.			Industrin läggs ner 1930. Kvarnen lades ner på 1950-talet.	Ålderdomlig bystruktur och åker samt hagmark.